

УДК 80 (063)
М-74

Рецензенти:

Мельник Лариса Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філологічних дисциплін ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»;

Нежива Людмила Львівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової освіти факультету педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка;

Цінько Світлана Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

М–74. **Мова** й література у проєкції різних наукових парадигм : матеріали XIV Всеукр. студ.-викл. наук.-практ. конф. (21 квітня 2023 р., м. Полтава) / ДЗ «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Полтава, 2023. 373 с.

До збірника увійшли матеріали XIV Всеукраїнської студентсько-викладацької науково-практичної конференції «Мова й література у проєкції різних наукових парадигм».

Для науковців, учителів, студентів, учнів шкіл усіх типів, абітурієнтів, широкого кола читачів.

УДК 80 (063)

Рекомендовано до друку
рішенням вченої ради Державного закладу «Луганський
національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Полтава)
(протокол № 10 від 26 травня 2023 р.).

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»

Секція 1

МОВА ЯК КУЛЬТУРНО- ТА ЕТНОУТВОРЮВАЛЬНИЙ КОД

ПРИЗВИЩЕ ЯК КУЛЬТУРНО- ТА ЕТНОУТВОРЮВАЛЬНИЙ КОД УКРАЇНЦІВ

Кісіль Дар'я Андріївна,

студентка 4 курсу спеціальності 035 «Філологія» психолого-педагогічного факультету Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Науковий керівник –

кандидат педагогічних наук,
доцент **Чала А. Г.**

У статті висвітлено доробок сучасних лінгвістів у царині вивчення українських прізвищ. Проведена спроба теоретичного обґрунтування лексико-семантичних і словотвірно-структурних особливостей українських прізвищ на прикладі прізвищ здобувачів вищої освіти Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія».

Проблеми антропоніміки української мови були предметом вивчення відомих українських мовознавців. Існує низка комплексних досліджень із історичної й сучасної антропоніміки таких авторів, як: Г. Бучко, В. Горпинича, М. Демчука, Н. Дзятківської, І. Железняк, Р. Керсти, Л. Масенко, С. Медвідь-Пахомової, Р. Осташа, С. Панцьо, Ю. Редька, Л. Скрипник, І. Фаріон, М. Худаша, П. Чучки. Історія прізвища – своєрідна жива історія, за якою можна простежити зміни, що відбулися в мові за сотні років. Прізвище – власна назва, що становить невід'ємну частину мови і підпорядковується її правилам.

Метою наукової розвідки є теоретичне висвітлення питання лексико-семантичних і словотвірно-структурних особливостей українських прізвищ на прикладі прізвищ здобувачів вищої освіти Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія».

Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань як аналіз наукових джерел, добірка фактичного матеріалу, класифікування прізвищ здобувачів вищої освіти.

Відомо, що саме українські прізвища вони є одними з найстаріших у Європі. До прикладу – уже в XVII столітті майже всі українці мали прізвища. Вони вирізняються серед інших завдяки суфіксації словотворення, завдяки чому їх не сплутаєш з іншими. Також характерні флексії відрізняють їх від інших слов'янських народів.

Завдяки тому, що прізвища фіксуються документально ми можемо припускати, що українська лінгвістика має безліч забутих, ніким не записаних слів і багато втрачених живою мовою форм. Саме завдяки прізвищам, що є назвою роду людей сотні років, можна дізнатися багато цікавого. Унікальними є саме українські прізвища, що формувалися ще за часів утворення слов'янських народів.

Зауважимо, що значна кількість найменувань українських прізвищ, як і більшість європейських, походить від імені або прізвиська кого-небудь із батьків, переважно, від батька, а рідше – від матері. Наприклад, Даниленко (від імені Данило), Ульяненко (від Ульяна), Якименко (від Яким (Іоким)). Окремий клас утворюють українські прізвища, що виникли ще з княжих часів, наприклад, Зінкевич, Малкович і подібні.

Великий вплив на формування прізвищ в Україні, як і в інших країнах, мали назви професій. Можна виділити групу прізвищ, що утворюють певний ланцюжок, наприклад, професія «бочар» (той, хто виготовлював бочку) є похідними такі прізвища: Бондар, Бондарчук, Бондаренко.

Особливої уваги заслуговують українські прізвища, утворені від назв тварин. Наприклад, прізвище Гоголь значить, птиця. Цікавою групою є складні прізвища, що утворилися завдяки осново-і словоскладанню, наприклад: Закривидорога, Заплюйсвічку. Існує думка, що такі прізвища виникли за часів козацтва.

На основі вивчення наукових джерел визначено, що ще за часів Київської Русі, зокрема дослідження Нестора Літописця стали основою для виокремлення ономастики спеціальної науки, що вивчає історію виникнення імен. Звісно, це не були наукові дослідження як на сьогодні, а лише спрощені пояснення окремих територіальних назв, де проживали етнічні слов'яни.

Сучасний погляд на ономастику як науку української лінгвістики виник лише в 60-70-х рр. ХХ ст. Тоді зосередили увагу на двох ономастичних напрямках – антропоніміка й топоніміка. У словнику лінгвістичних термінів зазначається, що «антропоніміка (від грец. *anthropos* «людина», *опута* «ім'я») – спеціальна історична дисципліна, розділ ономастики й лексикології, що вивчає власні імена людей, спадкові особові назви, прізвища, прізвиська, а також псевдоніми й криптоніми», а, відповідно, «топоніміка (від грец. *topos* «місце» й *опота* «ім'я, назва») вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні й соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли» [7].

Слушною є думка О. Ющищеної, яка зазначає, що сучасної досягнення української антропонімії на загальнослов'янському антропонімічному фоні неістотні. Через це зумовлюється актуальність вивчення цих мовних явищ у науковій царині [8].

Із опрацьованих наукових джерел з'ясовано, що онімний простір українців формувався протягом тривалого часу. На сьогодні українську ономастичну лексику розглядають крізь призму історії нашого народу.

Значний внесок у дослідження онімів зробив видатний мовознавець В. Німчук, який першим окреслив основні засади їх вивчення. Зокрема саме цим мовознавцем підготовлений проєкт української ономастичної термінології. За його пропозицією у науковий простір уведено лінгвістичні терміни такі, як: антропоніми (власні назви людей), топоніми (назви місцевості), хороніми (назви сіл) автоетнонім (буквально – «самоназва народу»), астроніми (назви небесних тіл), гелоніми (назви боліт), гідроніми (назви річок), катойконіми (назви мешканців певної місцевості), лімноніми (назви озер) тощо [2].

Відомо, що в перекладі з латинської мови термін прізвище означає «сім'я». Серед українців цей термін закріпився у вербалізації понять родини – різні покоління одного роду; спадковість; здатність вказувати на приналежність особи до певного роду. У науковій літературі є визначення, що прізвище – це спадкове, незмінне офіційне родинне найменування, що додається до особового імені або особового імені й імені по батькові людини та передається від батька до шлюбних дітей (від матері – до нешлюбних дітей), у шлюбі

– від чоловіка до дружини, а також має тривалу (принаймні два покоління) традицію вживання [6].

Зазначимо, що думки дослідників не збігаються щодо питання про визначення періоду становлення й фіксування українських прізвищ. Ця лінгвістична проблема докладно висвітлена в дисертаційному дослідженні Н. Булави «Сучасні українські прізвища північної Донеччини» [1]. У своєму дослідженні, науковиця звернула увагу на підхід І. Сухомлина, який зауважив, що різні категорії особових назв виступають як прізвища на межі XIV–XV ст., у той же час функціонували такі словотворчі моделі, що в подальшому стали українськими прізвищами, а також погляди В. Франчук, що остаточне формування прізвищ відбулося на початку XVII ст. Висвітлюється думка О. Неділько, яка стверджує що періодом становлення прізвищ більшості населення Лівобережної України вважають саме XVII і навіть XVIII ст. Також ця дослідниця зазначає, що деякі прізвища на той час вже повністю сформувалися як прізвища й навіть передавалися з покоління в покоління [1].

Сучасні погляди на сутність визначення прізвища сформувалися серед мовознавців лише у 30-х років XIX ст. Саме тоді по всій території етнічної України існувало кодифіковане право та відповідні правила користування особовими назвами. а до того були відсутні єдині норми ідентифікації особи. Це зумовило таке явище, що в юридичній та адміністративній практиці відомості про одну й ту ж людину могли фіксувати за допомогою різних мовних засобів. Така думка знаходить підтвердження серед багатьох мовознавців-ономастів, зокрема – Б. Близнюк, І. Ільченко, Л. Кравченко, В. Познавська, П. Чучка [7].

Отже, оскільки процес становлення прізвищ як класу онімної лексики тісно пов'язаний з історією краю, особливостями його освоєння та заселення, виникає потреба в дослідженні формування антропонімної системи населених пунктів.

У науковій літературі, що присвячена українській ономастиці зокрема таких дослідників, як Б. Близнюк, Г. Бучко, Л. Кравченко, С. Панцьо, Г. Панчук, В. Познавська, С. Шеремета поширена класифікація (на основі антропонімів за семантикою прізвищевих основ) відповідно до якої аналізовані прізвища досліджуються з такими напрямками: прізвища, в основі яких відображено онімичну лексику; прізвища, в основі яких відображено апелятивну лексику [3].

Окремо визначають полісемантичні прізвища й антропооснови з непрозорою семантикою на рівні синхронії. На основі цього формується лексико-семантична група прізвищ за рубрикацією антропонімних основ.

На сьогодні виокремлюють дві групи прізвищ-композитів залежно від ознаки, що відтворюється на основі прізвиस्क. Серед здобувачів вищої освіти Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради визначено такі:

1. Прізвища, що тотожні прізвискам в основі із агентивним значенням, де один із компонентів вказує на дію, а інший – на об'єкт: *Вирвикишка, Горивода, Дериземля, Заплюйсвічка, Закривидорога, Затуливітер, Захватихата, Махиборода, Лийвода, Махниборода, Неїжборц, Непийпиво, Несвятинаска, Перебийніс, Чорнобай*. На основі функціонування серед українців низки жартівливих прізвищ можна стверджувати, що в мові було багато дошкульних назв ремесел, що спричинили появу прізвиस्क, наприклад: *Бикодер, Голус, Горшиковоз, Деримедвідь, Дубогризенко, Кадигроб, Козопас, Козоріз, Коновал, Макогоненко, Муковоз, Переймиовк, Пивовар, Свинобой, Товчигречка, Убийкінь, Шаповал* тощо.

2. Прізвища, тотожні прізвискам в основі із атрибутивним значенням, де один із компонентів виражає певну ознаку, а інший – суб'єкт: *Біловіл, Білозір, Білокінь, Горбокінь, Золотоверх, Золотопуп, Карнаух, Красношапка, Краснощок, Кривоок, Кривошея, Нетудихатка, Однокінний, Островерх, Рябокінь, Тонкодзьоб, Тригуб, Тризуб, Чорновіл, Чорновус, Чорноштан, Шестопал*. Іменникова частина, прізвищ-композитів, найчастіше позначає частину тіла людини або певну рису обличчя, або елемент одягу, взуття тощо, наприклад: *Криво -ніс, -бік, -лап, -ший, -ручка, -рот, -вус, .* Також цікавим є приєднання різних іменникових основ до основ якісних прикметників-кольоротивів, наприклад: *Біло -вус, -зуб, -віл, -штан; Красно -ніс, -щок, -шапка*.

Зрозуміло, що українські сучасні прізвища утворювалися упродовж тривалого часу й мали складний шлях розвитку. Акцентуємо, що лексеми, що стали сучасними прізвищами, функціонували в українській мові задовго до унормування й закріплення як обов'язкових спадкових найменувань. Остаточне унормування українських прізвищ відбулося порівняно пізно й

досить короткий термін – кінець XVIII ст. - до кінця XIX ст. із часу масового заселення земель сучасної України [4].

Здавня прізвища виконували ідентифікаційну функцію й структурно оформлені як одночленні одиниці, що виражалися індивідуальним ім'ям, від топонімічною назвою або паронімом (*Охлоповський Бажаненко, Богдашко, Миклич, Тишко*), двочленні, що найчастіше складались із християнського імені і пароніма або прізвиська (*Гришко, Соломоненко, Шульжич, Спиридон, Маско, Микитеня*), тричленні, виражені християнським іменем, паронімом і прізвиськом (*Максим Харитонович Гаркавий, Лука Григорович Губа*) і описові назви (*Тимко з Тернополя, Гаврило Маслов*) [4].

Особливої уваги потребують прізвища, де один із компонентів є особовим ім'ям. Таких антропооснов небагато, наприклад: *Білоіван, Черноіван*. Перший компонент дає вказівку на певну ознаку людини, а інший – ім'я. Поява подібних прізвищ пов'язана з певним розмежуванням людей у невеликому соціумі, що мають однакові імена [3] Серед здобувачів вищої освіти таких не виявлено.

Суттєвий внесок у дослідження української ономастики належить професору Юліану Редьку. Його монографія «Сучасні українські прізвища» висвітлює семантику твірних основ прізвищ [2]. Він виділяє чотири основні лексико-семантичні групи прізвищ. На основі такої класифікації серед здобувачів вищої освіти Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради визначено такі:

1. Ті, що утворені від особових власних імен – жіночих і чоловічих, наприклад: *Катеринчук, Маруцак, Давидов, Бенедиктов, Герасимов*.

2. Ті, що утворені від етронімів, топонімів, що вказували на походження або місце проживання, наприклад: *Білоцерківський, Долинський, Уманський, Залуцький, Тишківський, Канівський*.

3. Прізвища, що вказують на соціальну приналежність або за професією, родом занять, наприклад: *Міняйло, Прядун, Скрипаль, Коваль, Мельник, Колісник*.

4. Прізвища, утворені від певної індивідуальної (фізичної чи психічної) ознаки їх першого носія, наприклад: *Сновида, Злий, Відьмак, Лихий, Гмиря*.

У кожній групі Юліан Редько аналізує різні способи творення відіменникових і відприкметникових прізвищ за допомогою різних